

др Радмила Васић,
доцент Правног факултета у Београду

ДР РАДОМИР Д. ЛУКИЋ, СИСТЕМ ФИЛОЗОФИЈЕ ПРАВА

Могућности разматрања

Постоји мишљење о нашем народу као изузетно обдареном за спекулативно мишљење, о његовој изразитој склоности према решавању филозофских проблема и несумњивој способности да открије тајну света. Иако сама по себи ова самохвала мисао не мора бити рђава, нарочито ако подстиче на подухвате који ће је доказати, стање фиозофије у нас, мерено бројем и садржином радова, једноставно речено, не потврђује њену основаност. Филозофија права дели судбину опште филозофије. Иако нема "озбиљног" правног теоретичара који није залазио у поље филозофије, односно дотицао и, у већој или мањој мери, развијао филозофскоправна учења, пратећи углавном доминантне токове европске правне филозофије, систематских радова у овој области нема много. (1)

Између два светска рата најзначајнији допринос развоју филозофије права и, уосталом, највредније резултате, дали су Ђорђе Тасић, који, нажалост, иако је писао много, није написао целовито дело из ове области и Тома Живановић, који је својим *Системом синтетичке правне филозофије* доживео, засад, непревазиђену славу и признање не само у нас, него и у свету.

Филозофија права Љубомира Тадића новијег је датума, па иако је корисна као приказ појединих правца у филозофији права, без критичких коментара према намери аутора, ограничена је својим енциклопедијским карактером.

Имајући ово у виду, књига проф. Радомира Лукића *Систем филозофије права* драгоцена је и добродошла. Уз то, она је очекивана, и то у два смисла. Прво, она је морала да настане јер није постојала, а недостајала је уз књиге које је проф. Лукић већ објавио и које су школованим правницима добро познате. Друго, очекивана је јер је садржински најављена у већ објављеним радовима, различитим по карактеру и обиму, као што су, примера ради, *Обавезна снага правне норме и проблем објективног права* (докторска дисертација); *Основни филозофски проблем права* (отисак из *Споменице у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности*); *Филозофија*

(1) О развоју правне филозофије на Правном факултету у Београду у периоду од 1841. до 1941. године прегледан приказ дао је Данило Басти у уводном делу књиге *Преображаји идеје права - Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду*, а о развиту филозофије у Срба, Андрија Стојковић у истоименој књизи за период 1804-1944, у књизи *Почеци филозофије у Срба од Саве до Доситеја на основама народне мудрости*, као и у неколико студија штампаних у часописима за период од 1945. до 1970. године.

права (међународни симпозијум о филозофији права); *Појам права* ("Зборник за теорију права САНУ", свеска II); *Право као идеална (идеелна) појава* (исти "Зборник", свеска III); *Нацрт филозофије права - аутентична најава* ("Зборник", свеска IV) и други.

Сада је књига *Систем филозофије права* пред нама. Правни факултет је прво и право место на коме о њој треба разговарати, јер нема правника, ма који ниво образовања достигао, који није био у духовном додиру, што не значи и у сродству, са идејама о држави и праву које је проф. Лукић заступао, односно, што је у основи исто, које га као теоретичара, социолога и филозофа права представљају.

Како ову књигу приказати? Исцрпан приказ, заокружен и довршен, па чак и исто тако приказивање само основних идеја, немогуће је учинити у овој прилици, а можда и у свакој другој, јер разговор о филозофији по својој природи не може бити коначан.

Катрин Клеман каже да "свака критика, свако ишчитавање, свако тумачење, налази своја оправдање у самом себи: другим речима, оно се темељи на односу уживања између оног ко интерпретира и текста". Са овим бисмо се могли сложити у ситуацијама када је читање лични чин. Али, мада иза прочитаног о прочитаном следи јавна реч, важе други канони.

Начин читања који претходи разговору или приказу условљава њихову садржину. Читање може бити дворсно. Прво, читање у циљу обавештавања довољно је само за формирање утисака. Оно може бити поновљено, а утисци потврђени или промењени. Друга врста читања, која омогућава темељније, квалификованије, право сазнавања, није поновљено, већ оно које се чини зарад проучавања и осветљавања неког сасвим одређеног питања или проблема, када се уверљивост (правно)филозофских ставова "проверава" у додиру са другим или супротстављањем другачијим филозофским ставовима о истом питању. Резултат може бити повољан или неповољан, у зависности од тога да ли је одређен филозофски став убедљив или неубедљив. Тек такво читање омогућава критичку анализу, односно оцену јер, није новина, филозофија, па и сасвим одређена, не чита се, филозофијом се бави. Овде се саопштава тек први утисак о књизи, што ограничава и објашњава исказе који следе.

Систем филозофије права садржи два дела - општу филозофију или филозофију света и филозофију права. Као што је право везано за друштво и човека у њему, тако и филозофија права, мисли аутор, треба да буде заснована на општој филозофији. Општа филозофија као узор и "нека врста увода у правну филозофију" не мора у овом својству да буде подробна и потпуна, али свакако треба да, систематски уобличена, одговори на она основна питања која су, као претходна, неопходна за сазнавање суштине права.

Учење о искуственем и надискуственом предмету сазнавања, рационалним и ирационалним исказима и реалним и идеалним појавама јесте претпоставка разумевања идеја које се у овој филозофији (права) пробијају кроз целину света и право као његов део, развијају и коначно уобличавају.

Као и свака сазнајна дисциплина, и филозофија је одређена својим посебним предметом и методама сазнања. Свет, поред филозофије, сазнају и објашњавају и друге сазнајне дисциплине - наука и религија. Наука је рационална дисциплина заснована на искуству, која сазнаје свет какав је дат у искуству. Научно сазнање о предмету је искуствено, настало у додиру са предметом, умом схваћено и изражено појмовима. Религија је заснована на надискуству, вери, и ирационална је јер не образлаже и не доказује своје ставове. Филозофија је заснована на надискуству, као религија, настоји да сазна истинску суштину света у целини, али је рационална, као наука, јер о свом предмету - свет по себи - даје разуму схватљиве, логички смислене исказе.

Филозофски искази, начелно неискуствени, јесу пре свега искази о самом искуству. Свако појединачно искуство се може проверити новим искуством, и у низу провера показати као истинито или не, али се искуство као такво не може проверити искуством. Не може се искуствено знати да ли је искуство као такво истинито, да ли "говори" истину. Наука као искуствена дисциплина темељи се, тако, на једном филозофском, надискуственом исказу о истинитости искуства. Отуда је сумња и у појединачно искуство оправдана.

Поштено је одређен појам филозофије, излажу се учења о методима, разврстаним у две групе с обзиром на удаљеност од искуствених метода и подесност за доказивање, њима добијених исказа, учење о свету (онтологија), о вредностима (аксиологија), и о сазнању света (гносеологија). Овакав редослед, према мишљењу аутора, омогућава да се избегне двојство онтологије, које би било неизбежно када би се прво изложила гносеологија, како је уобичајено. Начин сазнања појава зависи од самих тих појава, па се зато мора претходно нешто знати о њиховој суштини да би се разумели гносеолошки искази. Пошто вредности такође имају своју онтолошку суштину, о чему се говори у онтологији, гносеологија долази на крај излагања о филозофији после конкретног разматрања појединих вредности.

Филозофија права је конкретизација опште филозофије и утолико је следи и у структурном и у садржинском смислу. Предмет филозофије права је надискуствен вид права. Како право има искуствен вид - позитивно право и надискуствено - објективно право, филозофија права истражује "три врсте надискуствених чинилаца" који су у вези са правом: опште надискуство које важи и за право, надискуство позитивног права или надискуствени елемент позитивног права и особено право искуство - објективно право. Објективно право, садржина права одређена суштином света, јесте непосредан, основни предмет филозофије права и искључиво њен.

Систем филозофије (права) може бити предмет разматрања у целини, као што то могу бити и само поједина питања којима се бави. Међу њима нека су општа, као што су нормативност и идеалност позитивног права и, у суштини, социолошки хоризонт објективног права, а нека се налазе у концентричним круговима, на већој или мањој удаљености од средишњих тема. Издвајање и довођење у први план и оних питања која изгледају сасвим маргинална није сувишно ако се зна да су и она изведена из основне филозофске претпоставке, па да као таква омогућавају актуализацију филозофије (права) као система са свим претпоставкама и свим консеквенцијама које из њих следе. У том смислу, вредна расправе су питања мирења слободе и детерминизма, утицај емпиризма и рационализма у овој филозофији - претежност једног или другог начина сазнања или њихово уравниотежавање, однос објективног и позитивног права, сукоб вредности, оправдање принуде и слична.

Моју пажњу, а у такав лични однос са текстом ступа вероватно, сваки читалац, нарочито привлачи обичај и теме везане за његово смештање у поље права. У очекивању неке друге прилике, помињем само места која могу покренути на размишљање: разврставање обичаја и критеријум за њихово разликовање, и, у вези са тим, одлика или одлике правног обичаја у односу на обичај који држава санкционише као прави у ужем смислу; у вези са нормативношћу права, настајање и важење обичајноправне норме; класност обичаја и, нарочито, као важно питање теорије права, а релевантно и за филозофију права када се посматра са становишта врховне вредности права, "статус" обичаја *contra legem* који произлази из решења сукоба етатистичког и социолошког у праву, израженом у појавама "изобичајавања" и "уобичајавања".

Још мању "тежину" има оспоравање или неприхватање права на приговор савести, али би занимљив био, не само због времена у којем живимо,

покушај одбране другачијег става аргументима изведеним из исте филозофске претпоставке о општој врховној вредности права.

Већи значај за разумевање филозофских ставова који се саопштавају има анализа односа према другачијим филозофским опредељењима. Доследан свом схватању филозофије, оспоравање других мишљења аутор чини полазећи од основне филозофске претпоставке система коме мишљење као целина и припада. Аргументи имају за циљ постизање уверљивости оспоравања. Иако објективне, показивањем да став логички нужно не следи из полазне премисе, тврдње су испуњене емоцијама, чак страшћу, и то ову филозофију читаоцу чини необичном и привлачном. Позитивне емоције уочавају се у сучељавању са Келзенем и Томом Живановићем, што указује, сасвим сигурно, на њихову (аутора ове филозофије и поменутих писаца) контенијалност. Друга врста емоција изражена је према Хегелу, за кога проф. Лукић каже да је био "смео дух", "пун уверења у своје свезналаштво" када је "тако самоуверено могао прогласити своју филозофију за коначно апсолутно сазнање", са чим се можемо сложити, али остаје уверење да је Хегелов став о могућности сазнања као самосазнања саме *Идеје* као суштине света узоран и за филозофију која је пред нама.

Систем филозофије права одликује интелектуална и емотивна снага казивања, смелост и оригиналност, које уносе новине у савремене токове филозофије, темељна аргументација, која помоћу сугестивности постиже убедљивост, систематичност и јасноћу.

Примедбе које се могу упутити остају у сенци задовољства и уживања која књига читаоцу пружа. Ипак, треба их поменути, нарочито када је реч о спољним, "техничким" недостацима који се могу отклонити, јер су аутору, који је имао загонетку света пред собом и страст у себи, могли, као споредни, промаћи.

Овом тексту недостају регистри појмова и имена и навођење релевантне филозофске и правнофилозофске литературе, не само коришћене, која је, углавном, наведена.

Вишак аргументације чини текст местимично расплутим. Одбрана Келзена, примера ради, преопширна је. Убедивање јесте одлика филозофског говора, па уколико се понављање ставова, објашњења, у проширеном и суженом контексту, чини зарад постизања уверљивост, оправдана је. Али, ако се убедљивост постиже већ првим исказом, сви остали су непотребни. Јасно је да пранорму захтева логика нормативног система, нормативна логика, ако се право хоће објаснити нормативно-логички, односно с гледишта нормативног метода. Стварно објашњење права тражи узрок у друштву, и то Келзен зна, али га интересује посматрање права с нормативног гледишта, и у том смислу је пранорма као претпоставка нужна. Оно што је уверљиво, дакле, на треба даље доказивати.

Понављање ставова у додиру са различитим питањима филозофије (права) има смисла када се мисао развија, допуњава, чини садржајнијом, јаснијом, одређенијом, нарочито у филозофији која је тешка сазнајна дисциплина, чији се говор чини немогућим, јер су јој искази недоказиви. И у практичном смислу поновљен битан исказ има смисла, јер олакшава читање као претпоставка разумевања оног што следи. Ипак, има и непотребних понављања језичких израза са истом садржином, нарочито када се помињу други аутори. Тако се понавља став Норберта Бобија о филозофији права, суд о Хегелу као дворском филозофу, Аристотелова досетка о робовима и чунковима.

Професора Лукића одликује јасно саопштавање мишљења и о најсло женијим питањима каква су и ова која поставља филозофија. Одређеност исказа је услов разумевања, мада разумевање зависи и од сазнајне способности читаоца. Дакле, онај текст је у језичком изразу у целини јасан. Но, неких недостатака ове врсте ипак има. Говорећи о појму права, када критикује фактицистичко гледиште, проф. Лукић каже: "Заступници овог

гледисти нису водили рачуна да су норме и мисли исто толико реалне као и материјалне чињенице - не, наравно, у смислу истоветности него у смислу истинског, несумњивог постојања." Мисао је јасна, али реч *реалне* боље је заменити неком другом - *постојеће* или *стварне*. Слично је и са синтагмом *природа ствари*, за коју се каже (природу ствари) да "она сама не одређује ништа", али се у даљем тексту, вероватно у циљу скраћеног изражавања, употребљава у значењу детерминанте објективног права.

Излагање о правним бићима непотребно је опширно, иако се излагање о њима оправдава тиме што "ова бића јасно показују везу између онтолошког фактичког елемента (људи и њихови односи) и правног елемента (норме) које те односе регулишу и то тако што се јасније види утицај онтолошког елемента и њиме одређеног, објективног права на нормативан позитивноправан елемент..." Сам аутор се у истом контексту пита да ли је нужно да се сва та питања подробно обрађују у филозофији права кад се већ обрађују у правној науци и опште су позната. Отуда ова примедба изгледа оправдана.

У Систему филозофије права недостаје проучавање језика, који је саставни део људског друштва и права као његове творевине. Језик као систем материјалних знакова, као материјална творевина, постоји и као идеална појава, као пројект материјалне. Његово место јесте међу другим идеалним појавама, јер има исту суштину као и оне. Други разлог је значајнији. Језик постаје привилегован инструмент тумачења света. Витгенштајн каже: "Границе мог језика су границе мог света." Формална онтолошка структура права, схваћена као идеалност, захтева да се мисао схвати као засебна појава која постоји по себи. Мисао се ствара и постоји у психичком процесу, али једном створена, не постоји као реална појава, као мишљење мисли него идеално као садржај мишљења. Једном створена, она не престаје, јер као ванвремена не траје опште. Језик није важан само као средство комуникације мислећих (и осећајних) бића. Његова улога је значајна и у процесу настајања мисли. Она се и у процесу мишљења формулише језичким знацима, помоћу језика се актуализује у свести, као што у језичкој структури постоји и у памћењу. Чак је и "несвесно структурирано као језик", мисли Бенвенист Лакан. Језик је део целине света и зато га филозофија не сме занемаривати.

Уз ове примедбе начелно малог значаја, постоји и једна недоумица коју читалац није успео да реши.

У целом тексту који се анализира осећа се неверица, скептицизам, трагика, жаљење, песимизам, немоћ, питање по мраку незнања, осуђивање на пропаст сазнајног подухвата унапред. То је разумљиво ако се филозофија одреди као немогућ, немушт, говор немог, јер проистиче из немогућности сазнања било чега другог осим садржаја властите свести; човек никад не зна ништа поуздано осим тога. Зато човек не може да сазна свет, да докаже да он постоји, па и он сам (човек). "Непријатност и брука", каже професор Лукић - надискуствено сазнање је немогуће, искуствено је непоуздано, а формално-логичко је празно.

Човек може сазнати ствар за себе - то је његово сопствено сазнање у додиру са предметом. То није објективно сазнање предмета по себи, независно од (процеса) сазнања. Такво сазнање је немогуће, а филозофија га себи поставља за циљ. Овај агностицизам, односно спознајни скептицизам, разумљив је, али тешко спојив са, мени изгледа, оптимистичким ставом о развоју света.

Суштина света је *Троједно* - дух, материја, енергија, који су дати од *Могућности*, мајке света. Дух влада светом, прописује му законе и носилац је свет. Ум је творца и извор сазнања - он сазнаје сам себе, дух коме припада и свет. Сазнање је самосазнање. Како постоји суштинска истоветност света, људски ум као део светског ума ипак сазнаје, мада недовољно и нетачно, али ипак онолико колико му је нужно за опстанак. Опстанак је логичка мисаона

претпоставка развоја. Последњи стадијум развоја света је његов циљ - врховно *Добро*. Дух, ограничен од *Могућности* датом природом материје и енергије, хоће да продухови све, да га учини савршеним. Савршен је свет у којем постоји највећи број најсавршенијих бића, а савршенство бића је истоветно са његовим достојанством у односу на остала бића и према самом себи. Субјективно, савршен свет је воља светског духа, а објективно, свет се тако стварно развија. Па шта би човек, "сламка међу вихоровима", како каже професор Лукић, могао пожелети више, него савршен свет који му обећава филозофија, а који по свом појму траје бесконачно?